

An Analysis of the Approaches to the Modality of Marifatullah in the Context of Human Psychological, Genetic and Neurobiological Nature

Seyithan Can^{1,a,*}

¹Siirt University, Faculty of Theology, Department of Kalām, Siirt/Turkiye

*Corresponding author

Research Article

History

Received: 13/08/2023

Accepted: 16/11/2023

Published: 15/12/2023

Pub Date Season: Aralık

Plagiarism:

This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software.

Copyright:

This work is licensed under Creative Commons AttributionNonCommercial 4.0 International License (CC BY NC)

Ethical Statement:

It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited

ABSTRACT

Discussions on the concept of Marifatullah as the foundation of belief hold a significant place in theology. There are different opinions among schools of theology regarding whether those who do not receive divine messages must know God. The majority of scholars belonging to the Mu'tazila and Māturīdī schools, including Imam Māturīdī, state that human beings must know God. Although al-Ash'ari accepts that the most prominent obligatory duties are the methods of reasoning that lead to marifatullah, he states that responsibility in this matter is formed by transmission. However, we can say that whether the human mind is sufficient to reach the knowledge of God, the method of reasoning has reached a different dimension today from the sciences of psychology, genetics, and neurobiology. This study explored whether individuals can achieve marifatullah from a holistic perspective. Whether human beings can be held responsible for this issue has been evaluated through the sciences of psychology, genetics, and neurobiology, and the opinions of schools of theology on this issue have been criticized. When we think in terms of Marifatullah, we can say that man's psychological sense of obligation to adapt to society leaves him intellectually under the influence of society. In terms of genetic determinism, human personality, behavior, and intellectual adventure are completely determined by genes. Therefore, it is impossible for men to reach marifatullah in the context of their mental abilities. From an epigenetic perspective, we see that human thought structure, behavior, and personality are formed as a result of interactions with the environment. Serious hesitation arises in this idea in terms of intellect being a source of responsibility. Humans are genetically influenced by the environment and society, and they have a suitable nature for this, revealing that their genetic structure is open to environmental influences. In terms of brain plasticity, factors such as the society, environment, and family in which people live can change their brains and enable them to live accordingly. Although life adventures appear to be within the framework of social harmony, there must also be intellectual and religious harmony within social harmony. This reinforces the idea that individuals tend to align more with the thoughts and beliefs instilled by culture given the adaptable nature of the human brain influenced by cultural factors. When the views of the schools of theology are considered considering these evaluations, it becomes clear that the Mu'tazilites and Māturīdīs' belief that the source of the wujūb of marifatullah is intellect is at a point that needs to be reconsidered in terms of human biology and psychology. Although the Asharites emphasize human beings attaining knowledge of God through intellect, their focus on prophethood indicates that a revelation offer appears more accurate concerning human nature in the context of Marifatullah.

Keywords: Kalām, Marifatallah (Knowledge of God), Psychology, Epigenetics, Neurobiology.

Marifetullah'ın Vücûbiyetine İlişkin Yaklaşımlara İnsanın Psikolojik, Genetik ve Nörobiyolojik Doğası Bağlamında Bir Çözümleme

Araştırma Makalesi

Süreç

Geliş: 13/08/2023

Kabul: 16/11/2023

Yayın Tarihi: 15/12/2023

Yayın Sezonu: Aralık

İntihal:

Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi.

Telif hakkı:

Yazarlar dergide yayımlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmaları Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası Lisansı (CC BY NC) kapsamında yayımlanmaktadır.

Etik Beyan:

Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur

ÖZ

Marifetullah kavramı etrafında yapılan tartışmalar, inancın temeli olarak kelâm ilminde önemli bir yer tutar. İlahî mesaj almayanların Tanrı'yı bilmekle yükümlü olup olmadığı noktasında kelâm ekolleri arasında farklı görüşler bulunmaktadır. Mu'tezile ve İmam Mâtürîdî'nin de aralarında bulunduğu Mâtürîdî ekolüne bağlı alimlerin çoğunluğu, insanların, Allah'ı bilmekle yükümlü olduğunu ifade ederler. Eş'arî, her ne kadar vâciplerin en önde geleninin, marifetullah'a ulaştırılan nazar ve istidlâl olduğunu kabul etse de bu konudaki sorumluluğun nakille oluştuğunu belirtir. Ancak insanın aklının, nazar ve istidlâl ile Allah'ın bilgisine ulaşma noktasında yeterli olup olmadığı psikoloji, genetik ve nörobiyoloji ilimleri ile günümüzde farklı bir boyuta ulaştığını söyleyebiliriz. Bu çalışmada, insana bütüncül bir bakış açısıyla marifetullah'a ulaşıp ulaşamayacağı ele alınmıştır. İnsanın bu konuda sorumlu tutulup tutulamayacağı Psikoloji, Genetik ve Nörobiyoloji bilimleri üzerinden değerlendirilmiş ve kelâm ekollerinin bu konuda ortaya koymuş oldukları düşünceler kritik edilmiştir. Marifetullah açısından düşündüğümüzde, insanın psikolojik olarak topluma uyum sağlaması gerektiği noktasındaki zorunluluk hissi, onu düşünsel anlamda toplumun etkisinde bıraktığını söyleyebiliriz. Genetik determinizm açısından ele alındığında insanın kişiliği, davranışları ve düşünsel serüveni tamamen genler tarafından belirlenmektedir. Dolayısıyla insanın kendi akli yetenekleri bağlamında marifetullah'a ulaşması mümkün değildir. Epigenetik açıdan bakıldığında da insanın düşünce yapısı, davranışları ve kişiliğinin çevre ile etkileşimi neticesinde oluştuğu düşüncesinin hâkim olduğunu görmekteyiz. Bu düşüncede de aklın sorumluluk kaynağı olması açısından ciddi tereddütler oluşmaktadır. Çünkü insanın çevre ve toplumdan genetik olarak etkilenmesi ve buna müsait bir doğasının olması, en azından genetik yapısının çevreden gelen etkilere açık olduğunu ortaya koyar. Beyin plastisitesi açısından bakıldığında insanın yaşadığı toplum, çevre ve aile gibi faktörler onun beynini değiştirebilmekte ve ona göre bir yaşam sürmesini sağlamaktadır. Bu yaşam serüveni her ne kadar toplumsal uyum çerçevesinde görünse de toplumsal uyum içinde düşünsel ve inançsal bir uyumun da olması kaçınılmazdır. Bu bağlamda insanın değişen beyninin, kültürün etkisinde kalmasından dolayı bireylerin daha çok kültürün getirmiş olduğu düşünce ve inançlara katılabileceği düşüncesini pekiştirmektedir. Bu değerlendirmeler muvacehesinde kelâm ekollerinin görüşleri ele alındığında, Mu'tezile ve Mâtürîdîler'den marifetullah'ın vücûbiyet kaynağının akıl olduğunu kabul ettiklerine dair düşüncenin insan biyolojisi ve psikolojisi açısından tekrar ele alınması gereken bir noktada olduğu ortaya çıkmaktadır. Eş'arîler, her ne kadar insanın aklıyla Allah'ın bilgisine ulaşması gerektiğini vurgulasalar da teklif noktasında peygamberliği öne çıkardıkları görülür. Marifetullah konusunda teklifin vahye verilmesi, insan doğası açısından daha isabetli görünmektedir.

Anahtar Kelimeler: Kelâm, Marifetullah, Psikoloji, Epigenetik, Nörobiyoloji

seyithanacan@gmail.com

0000-0002-2336-4179

How to Cite: Can, Seyithan. "An Analysis of the Approaches to the Modality of Marifatullah in the Context of Human Psychological, Genetic and Neurobiological Nature". Cumhuriyet Theology Journal 27/2 (December 2023), 349-366. <https://doi.org/10.18505/cuid.1342573>

Atıf: Can, Seyithan. "Marifetullah'ın Vücûbiyetine İlişkin Yaklaşımlara İnsanın Psikolojik, Genetik ve Nöro-biyolojik Doğası Bağlamında Bir Çözümleme". Cumhuriyet İlahiyat Dergisi 27/2 (Aralık 2023), 349-366. <https://doi.org/10.18505/cuid.1342573>

Giriş

Gündelik yaşantımızın merkezinde olan düşünce süreci, insanoğlunun bilgiyi işleme, anlama ve dünyayı algılama yeteneğini temsil eder. Ancak, düşüncenin oluşumunda tek başına bireyin iç dünyası yeterli değildir. Bu etkileşimlerin karmaşıklığı, insan düşüncesinin çok boyutlu ve dinamik bir yapıya sahip olduğunu gösterir. Düşüncenin zeminini oluşturan bu etkileşimler, insanların dünyayı anlama biçimini ve kararlarını etkilerken, aynı zamanda toplumun da şekillenmesinde önemli bir role sahiptir. Öyle ki düşünce ve kavrayışın şekillenmesinde etkili olan sosyal, siyasal ve kültürel faktörler, psikoloji, sosyoloji ve çevre bilimleri gibi disiplinlerde uzun süredir incelenmektedir.

İnsan düşüncesi, karmaşık bir etkileşim ağı içinde şekillenir. Sosyalizasyon dediğimiz bu süreç, birçok faktörü barındırır. Bu faktörlerden biri kültürdür. Kültür, toplumların kimliğini oluşturan temel yapı taşlarından birisidir ve insanın düşüncesine etkisi oldukça güçlüdür. Değerler, normlar, ritüeller, sanat ve tarih, bireylerin düşüncelerini belirlemeye yardımcı olur. Kültürle birlikte sosyalizasyon sürecinde insanın düşünce yapısının şekillenmesinde etki eden diğer bir husus da ekonomik ortamdır. Gelir düzeyi, işsizlik ve ekonomik eşitsizlik gibi faktörler, bireylerin ihtiyaçlarına ve önceliklerine bağlı olarak düşüncelerini belirler. Siyasi yapılar ve ideolojiler de toplumda ve bireyde düşünce oluşumunu etkileyen güçlü sosyal faktörler olarak kabul edilebilir. Çünkü politik liderler, parti ideolojileri ve toplumsal çatışmalar, insanların düşüncelerini biçimlendirme konusunda etkilidir. Son olarak, çevre ve doğal faktörler de düşünce sürecini etkileyen önemli unsurlardan biridir. İklim değişikliği, doğal felaketler ve çevresel sorunlar, insanların düşüncelerini ve önceliklerini değiştirir. Bu bağlamda dini inançların veya inançsızlığın şekillenmesinde, sosyalizasyonun tesiri göz ardı edilemez. Zira insanı inanmaya ve inkâra sevk eden etkenler sadece zihni ve iradi koşullar değildir. Zihin ve irade ile beraber sosyal çevrenin insan tabiatına ve ruhuna yapmış olduğu etkilerle iman ve inkâr gerçekleşmektedir.¹ Ancak her ne kadar bu bağlamda insanın toplumun inancı ve düşünce yapısından bağımsız olmadığı kabul edilse de kelâm ilminde Mu'tezile ve Mâtürîdîler'in çoğu bütün koşullara rağmen insanın Tanrı'ya ulaşmada sorumluluk sahibi olduğunu vurgular. Bu sorumluluk insanı ahirette cezaya sevk edebilecek nitelikte ifade edilir. Bu çalışma, özellikle insanın toplum ve çevreden etkilenen bu boyutunun onu tekrardan inanmaya sevk edebilecek bir yetkinliğe sahip olup olmadığını tespit etmeyi amaçlamaktadır. Özellikle akıl üzerine yapılan vurguya insan biyolojisi üzerinden bir temellendirme yapmanın gerekliliği hasıl olmuştur. Her ne kadar toplumun insan üzerinde etkili olduğunu kabul etseler de kelâm âlimlerinin, Allah'ın bilinmesi konusunda aklı ön plana çıkararak, toplumun bu etkisini minimize ettiklerini söyleyebiliriz. Gerçekten insan sosyalizasyondan sıyrılıp hür iradesiyle Allah'a inanabilir mi? Her ne kadar kelâmcılar bunun insan aklı ile mümkün olabileceği konusunda hemfikir olsalar da insan aklının günümüzdeki yapısı ve işlevselliği konusunda farklı teorilerin de ortaya çıktığını söylemekte yarar vardır. Çünkü modern bilimin iddialarına göre insan beyni hayatta kalma ve çoğalma ihtiyacımız için sürekli tercihler yapmaya ayarlanmış bir cihaz gibidir. Bu tercihler her zaman iyi olana yönelmez. Zira insan, kendisini yanlışlardan ve kötülüklerden alıkoyabileceğine inandığı aklına rağmen, sürekli hata yapmaya devam etmektedir.

¹ İbrahim Coşkun, *İslam Düşüncesinde İnkâr Problemi* (İstanbul: Kitap Dünyası, 2014), 135-136.

Yukarıda ifade etmiş olduğumuz problemler, insan aklına yönelik geliştirdiğimiz tasavvurun tekrar gözden geçirilmesini zorunlu kılmaktadır. Çünkü insan, aklına rağmen kötü ve kabul edilmeyen eylemleri yapabiliyorsa o zaman eylem ve davranışlarında tercih ve irade edici birçok etkenin olduğu da göz ardı edilmemesi gereken önemli bir husustur. Bu bağlamda şayet saf aklıyla hareket edemiyorsa onun Allah'ın bilinmesi konusunda sorumlu tutulmasındaki asıl kaynağının akıl olduğuna yönelik çoğulcu bir yorumlama yapılmaması gerektiği söylenebilir. Vücûbiyetin aslının akıl olup olmadığını tespit edebilmek için insanın doğası üzerinden hareket edilmesi gerektiğini de vurgulamakta yarar vardır. İnsan biyolojisi üzerinden hareket ederken, insan eylem ve davranışlarının sadece akıl üzerinden düşünülmesinin, modern bilimin verileriyle uyumlu olup olmadığı tespit edilmeye çalışılacaktır. Bununla beraber, insan doğasını anlamadan teoloji oluşturmanın birçok noktada hatalar getireceği ve pratize edilemeyeceği hususu da açık bir şekilde vurgulanmaya çalışılacaktır. Belirtmiş olduğumuz bu problemler muvacehesinde ilk etapta insanı etkileyen psikolojik faktörlere temas edilecek, daha sonra insanın toplumun etkisiyle şekillenmeye müsait doğası olarak kabul ettiğimiz, genetik yapısı ve beyin plastisitesi'ne vurgu yapılacaktır. Bu temellendirmelerden sonra kelâm ekollerinin Allah'ın bilinmesi noktasında insanı sorumlu tutulmasındaki asıl kaynağının akıl olup olmadığına yönelik bir yorumlama yapılmaya çalışılacaktır. Böylelikle marifetullah konusunda vücûbiyet kaynağının akıl olup olmadığını biyolojik olarak tespit edilerek ortaya konulacaktır. Konunun tartışılma sürecine girmeden önce kelâm ilminde marifetullah tartışmaları ve bunun vücûbiyet kaynağı üzerinde genel bir mülâhaza yapmanın yararlı olacağı kanaatindeyiz.

1. Kelâmda Marifetullah Tartışmaları ve Ontik Kaynağı

Tanrı'nın varlığı, O'nun bilinip bilinmeyeceği ve hangi yönleriyle bilinebileceğine dair yaklaşımlar, Müslüman kelâmcılar tarafından tartışılmış önemli konulardandır. Marifetullah kavramı etrafında tartışılan bu konular, Tanrı hakkında konuşmayı gerekli kıldığı için inancın temeli olarak da kabul edilir. Öyle ki kelâm ilminde, "kişiye vâcip olan ilk şey nedir?" sorusu sorulmuş birçok cevapla birlikte, "kişiye vâcip olan ilk şey, bizatihi marifetullahtır" şeklinde karşılık da verilmiştir.²

Kendisine ilahî bildirim ulaşmış kimselerin Allah'ı bilmesi gerektiği meselesinde kelâmcılar arasında herhangi bir görüş ayrılığı bulunmamaktadır. Fikrî ayrılığın yaşandığı asıl problem, kendisine ilahî mesaj ulaşmayan kimselerin Allah'ı bilme veya tanıma ile yükümlü olup olmadığıdır. Erken dönem tartışmalarına bakıldığında konuyla alakalı ilk yaklaşımın Cehm b. Safvân (öl. 128/745-46) ile geldiğini söyleyebiliriz. O, marifetullah'ın vücûbiyetine inanan ilk âlimlerden

² Abdulcebbâr b. Ahmed el-Hemedânî Kâdî Abdulcebbâr, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, çev. İlyas Çelebi (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2013), 64; Muhammed b. Ebu Bekr Bakillâni, *el-İnsâf*, thk. Muhammed Zâhîd el-Kevserî (Kahire: Mektebetu'l-Ezheriyyetu li't-Turasi, 2000), 13; Sa'düddîn Teftâzânî, *Şerhu'l-Mekâsîd*, thk. Abdurrahman Umeyra (Beyrut: Âlemu'l-Kutub, 1998), 5/271; Resul Öztürk, "Maturîdî'nin Kelam Sisteminde Allah'ı Bilme (Marifetullah) Meselesi", *EKEV Akademi Dergisi* 24 (2005), 97; Mehmet Şaşa, "Kelâm Ekolleri Bağlamında Marifetullah'ın Vücûbiyet Kaynağı", *Artuklu Akademi* 5/1 (25 Haziran 2018), 58-60.

biridir.³ İslâm düşünce tarihinin en önemli isimlerinden biri olarak kabul edilen Ebû Hanife (öl. 150/767) de, marifetullah konusunda nazarın vacip olduğunu savunur. Ona göre marifetullah'ın vücûbiyet kaynağı akıldır.⁴ İnsanların zarurî bilgi konusunda ihtilafa düşmeyeceği düşüncesinden hareketle, Mutezilî, Eş'arî ve Matûrîdiyye âlimleri de marifetullah'ın akıl yürütme sonucu elde edildiğini savunmuştur.⁵ Mu'tezile, insanların akılları aracılığıyla Allah'ı bilmeleri gerektiğini dolayısıyla da sorumlu olduklarını iddia etmiştir.⁶ Mu'tezilî âlimler, davet eden herhangi bir nebevi uyarıcı bulunmasa dahi aklın insanı Allah'ın varlığı ve birliğine ulaştırmada yeterli olduğunu söylemiş; hatta bunu aklın en önemli görevi olarak ele almıştır. Öyle ki bu meseleyi her insan için vacip, hatta vaciplerin en önde geleni olarak değerlendirmişlerdir.⁷ Onlara göre dini-teolojik çerçeve içinde akıl sadece hayatın sürdürülebilmesi için insanın kullanımına sunulan bir nimet olmayıp bununla birlikte Allah'ı bilmenin ve ona iman etmenin bir aracıdır.⁸ Eş'arî'ye göre vâciplerin en önde geleni, marifetullah'a ulaştıran nazar ve istidlâldir. Ancak bu vücûbiyeti bilmenin tek yolu da sem'dir. Hiçbir şey, akıl aracılığıyla vâcib olmaz.⁹ Allah'ı bilmede akılla elde edilir, ama bu konudaki sorumluluk ilahi bildirim gerektirir. Onun tesiri ile oluşan Eş'arî kelâm sistematüğinde de Allah'ın varlığına ve birliğine akıl vasıtasıyla ulaşılabileceği kabul edilmekle birlikte, bu konudaki yükümlülük nakil ile gerçekleşir.¹⁰ Mâtürîdîlerin ise bu meselede fikir birliğine varamadıkları görülmektedir. Ancak İmam Mâtürîdî'nin de aralarında bulunduğu ekseriyete göre insanlar, akılları aracılığıyla Allah'ı bilmekle yükümlüdürler. Buhara ve Irak âlimleri, müteahhirûn dönemindeki birtakım Mâtürîdî kelâmcılar, Eş'arîler gibi düşünerek insanların akıl ile Allah'ı bilmekle sorumlu olmadığını ileri sürmüşlerdir.¹¹

Kelâmcıların ortaya koymuş oldukları bu yaklaşımlar ele alındığında, marifetullahın akılla elde edileceği konusunda görüş birliği olduğu; ancak marifetullahın akılla vâcib olup olamayacağı konusunda ihtilaf olduğu anlaşılır. Ancak insanın akli, nazar ve istidlâl noktasında yeterli midir? gibi tartışmalar kelâm ilminin ortaya çıkmasından kısa bir süre sonra mevzubahis olmuştur diyebiliriz. Çünkü insanın doğasına yönelik birçok bilimsel model ortaya çıkmıştır. Özellikle

³ Seyithan Can, *Cehm b. Safvân ve Teolojik Paradigmasını Anlamak* (Ankara: Fecr Yayınları, 2021), 190; Ardoğan, "Kelâmcılara Göre Zarûrîlik Ya Da Nazarîlik Yönüyle Marifetullah", 174.

⁴ Nu'mân b. Sâbit Ebu Hanife, *el-Âlim ve'l-Müteallim*, çev. Mustafa Öz (İstanbul: İFAV Yayınları, 2011), 8-9; Mehmet Şaşa, "İmâm-ı A'zam Ebû Hanîfe'nin Marifetullah Nazariyesi", *İnönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8/2 (27 Aralık 2017), 189.

⁵ Recep Ardoğan, "Kelâmcılara Göre Zarûrîlik Ya Da Nazarîlik Yönüyle Marifetullah", *Marife Dini Araştırmalar Dergisi* 5/1 (31 Mayıs 2005), 179.

⁶ Mehmet Bulgen, "Tanrı'nın Varlığını Kanıtlamanın (İsbât-ı Vâcib) Kelâm Bilgi Teorisindeki Yeri: Kâdî Abdülcebâr Örneği", *Marifetname* 9/1 (30 Haziran 2022), 21.

⁷ Mehmet Şaşa, "Kâdî Abdülcebâr'ın Marifetullah Teorisi", *Kader* 17/1 (30 Haziran 2019), 159.

⁸ Hamdullah Arvas, "Kelâm'da Akıl Delili: Aklın Mahiyeti Bağlamında Natüralist- Antropolojik Tezlerin Eleştirisi", *İlahiyatta Araştırma ve Değerlendirmeler*, ed. Fevzi Rençber - Salih Arı (Ankara: Gece Kitaplığı, 2022), 146.

⁹ Muhammed b. Hasen İbn Fûrek, *Mücerredü makâlati'sh-Şeyh Ebi'l Hasan el-Eş'arî*, thk. Daniel Gimaret (Beyrut: Dâru'l-Meşrik, 1987), 30.

¹⁰ Ebü'l-Muzaffer İsferyânî, *et-Tebzir fi'd-Dîn*, thk. Kemal Yusuf el-Hût (Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1983), 170.

¹¹ Seyyid Şerîf Cürçânî, *Şerhu'l-Mevâkıf*, çev. Ömer Türker (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2015), 1/336-338; Mehmet Şaşa, "İmam Eş'arî'nin Kelâmında Marifetullah", *Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4/7 (15 Aralık 2017), 191.

psikoloji biliminin gelişmesi ile birlikte insanın kabul ve düşünüşlerinin psikolojisinden bağımsız olmadığı ortaya konulmuştur. Bunun yanında insanın genetik yapısı bağlamında bazı bilgileri doğuştan getirdiği ve doğuştan getirmiş olduğu bilgilerin onun düşünce yapısı ve yaşam tarzı üzerinde etkili olduğu vurgulanmıştır.¹² Bunun yanında beynin sadece neden-sonuç ilişkisi ile hayatta rasyonalite üzerinde çalışan bir olgu olmadığı; doğa, çevre ve gördüğü her şeyden etkilenebilen plastik özelliğe sahip bir yapıda olduğu ifade edilmiştir. Beynin plastisite özelliği her şeyden etkilenme ve gerçekten çevresel faktörlerin insanın düşüncesini yönlendirebileceği gibi bir problemi de beraberinde getirmiştir. Bu bağlamda her ne kadar kelâmcılar marifetullah'ın vücûbiyetinin akıl olduğuna dair görüş ortaya koymuş olsalar da insanı insan yapan genetik-biyolojik bir yapısının da olduğunu vurgulamakta yarar vardır. Bu çalışmada, insana bütüncül bir bakış açısıyla marifetullah'a ulaşım ulaşamayacağı ve bu konuda onun sorumlu tutulup tutulamayacağı genel bir çerçeve üzerinden ifade edilmeye çalışılacaktır. İlk etapta insan psikolojisinin çevresel faktörler üzerinden düşüncesini etkileme boyutu irdelenecektir. Daha sonra insan geninin çevre tarafından şekillenebileceği, düşünce yapısı ve yaşayış tarzının çevreden etkilenmeye müsait bir yapıda olduğu epigenetik teori üzerinden temellendirilmesi yapılacaktır. İnsanın psikolojik, epigenetik ve beyin yapısı üzerinden insanın yaşayış ve düşünüş boyutunun nasıl etkilendiği ve insan doğasının bu etkilenmeye nasıl müsait olduğu ortaya konduktan sonra kelâm ekollerinin bu konuda ortaya koymuş oldukları yaklaşımlar kritize edilecektir.

2. Psikolojik Faktörler'in Marifetullah'a Ulaşmadaki Etkisi

İnsan bakıma muhtaç bir şekilde doğar. Yaşama devamlılığı açısından toplum ile doğrudan ilişki içerisinde olur. Sonraki aşamada her ne kadar kendi ihtiyaçlarını kısmen karşılayabilecek bir konuma gelse de kimi zorunlu ihtiyaçlar ancak bireyin içinde bulunduğu toplum, grup ya da kurumlar tarafından karşılanır. Dolayısıyla insan ve toplum arasında karşılıklı ve etkileşimli bir sürecin doğumdan itibaren başladığını söyleyebiliriz. Her ne kadar birey belirli ve sınırlı ölçüde toplumu etkilese de genel olarak bireyin toplumun istemleri etkisinde kaldığı bir gerçektir.¹³ Dolayısıyla bu etkileşimde genel olarak insanın toplumla uyumlu bir şekilde hareket ettiği görülür. İnsanın topluma uyumu ilk etapta taklit etmekle başlar. Bu süreç insan ruhunun temellerinin atıldığı dönem olması açısından da önemlidir.¹⁴

Doğumla birlikte insanın karşılaştığı ilk kurum ailedir. Ailede birey, iyi-kötü, güzel-çirkin gibi etik ve değer kurallarıyla gelenek ve göreneklerin bilgisini alır. İnsanın en ilkel ve sürekli duyguları olarak isimlendirebileceğimiz zevk, hoşlanma ve elem çocukluk dönemlerinde oluşur. Bu açıdan doğumdan on iki yaşına kadar olan süreç, insan hayatının en önemli dönemidir. Öte yandan her

¹² John Archibald, *Genobilim*, çev. Nurettin Elhüseyni (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2023), 2-3; Esra Kartal Soysal, *Gen Ötesi-İnsan Sonrası* (İstanbul: Ketebe Yayınları, 2022), 263; Maide Barış, *Umut ve Kaygı Arasında Genetik Müdahale* (İstanbul: BETİM, 2022), 41; Richard C. Lewontin, *İdeoloji Olarak Biyoloji*, çev. Cengiz Adanur (İstanbul: Kolektif, 2022), 29.

¹³ Alfred Adler, *İnsanın Doğası*, çev. Aycan Özüpek (Eskişehir: Dorlion, 2021), 25.

¹⁴ Adler, *İnsanın Doğası*, 7; Ramazan Biçer - Osman Sezgin, "Teo-Psikolojik Açıdan Matüridi'de İrade Özgürlüğü", *Bilgi* 80 (2017), 242.

türlü iyi alışkanlıklarla iyinin içselleştirilip seçilmesi, kötünün ise itilip ondan nefret edilmesi, bu çocukluk çağında meydana gelir ve pekişir.¹⁵ Dolayısıyla çocuğun aile kümesi ve içindeki konumu onun kişiliği ve düşünce yapısı üzerinde önemli bir etki yaratır.¹⁶

İnsanın toplumdan etkilenme sürecinde doğası büyük bir rol oynar. Çünkü yaşamın devamlılığı için zorunlu olarak karşılanması gereken duyguları vardır. Bunlardan ilki güvendir.¹⁷ Korku, insanın en temel ve deruni duygusu olduğu için kaçınılmaz bir şekilde giderilmesi önemlidir. Bunun da karşılanması güvenle olduğundan, güven insanın yaşamında emsalsiz bir öneme sahiptir.¹⁸ Maslow'un da ihtiyaçlar hiyerarşisinde belirtmiş olduğu gibi güvenlik ihtiyacı gelişim gereksinimlerinin en güçlü olanlarından.¹⁹ Hatta insanın tüm davranışlarının arka planında bu ihtiyacı bulmak mümkündür.²⁰ Kendini güven içerisinde hissetmeyen bireyin hem kişisel hem de sosyal anlamda sağlıklı bir yaşam sürmesi mümkün değildir. Bununla birlikte güvenlik ihtiyacı giderilmeden, bireyin diğer ihtiyaçlara yönelmesi mümkün değildir.²¹ Doğumuyla birlikte dört bir yanı tehlikelerle dolu iken, savunmasız küçük bir yaratığın korkmadan ortalıkta dolaşarak hayatta kalma şansı çok azdır. Böyle bir ortamda, tanıdık, bilindik bir ortamda kalmak ve güven duygusu hissetmek insanın ilk aradığı şeydir.²² Bu noktada toplum, insanın en temel duygusu olan güveni sağlayan bir faktör olarak göze çarpar. İnsanın bu güven duygusunu kaybetmemesi için topluma uyum sağlaması gerekir. Bu uyum sosyal anlamda gerçekleşirken bireyi düşünsel bir uyuma götürme zorunluluğunu da beraberinde getirmektedir.

Maslow'un hiyerarşisinden hareket ettiğimizde insanın açlık, susuzluk, cinsellik, uyku, gibi fizyolojik ihtiyaçlarının öncelikli olarak giderilmesi gerekir.²³ Örneğin insan uzun bir müddet aç ya da susuz kaldığında açlığının ya da susuzluğunun giderilmesinden başka bir şey istemez.²⁴ Bu ihtiyaçları ancak elverişli bir ortamda sağlayabilir. Bu elverişli koşullar toplu yaşamla yaratılmıştır. Toplu yaşamda ise iş bölümü, hayatta kalma aracı olarak elverişli olduğundan dolayı gereklilik haline gelmiştir.²⁵ İnsanın yaşamı için elverişli olan bu süreç, devamlılığın sağlanması için düşünsel etkileşimi de beraberinde getirir. Dolayısıyla bireylerin bir arada grup olarak iş bölümünü yapmaları, düşünsel etkileşimle neticelenir.

¹⁵ İsmet Altıkardeş, *Din ve Sosyal Bütünleşme* (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2003), 21-22.

¹⁶ Adler, *İnsanın Doğası*, 135.

¹⁷ Nevzat Tarhan, *İnanç Psikolojisi ve Bilim* (İstanbul: Timaş Yayınları, 2019), 171.

¹⁸ Hayati Hökelekli, *Psikoloji, Din ve Eğitim Yönüyle İnsani Değerler* (İstanbul: DEM Yayınları, 2013), 211; Robert Winston, *Evrenin En Karmaşık ve Gizemli Nesnesi İnsan Beyni* (İstanbul: Say Yayınları, 2012), 234.

¹⁹ Abraham Maslow, *İnsan Olmanın Psikolojisi* (İstanbul: Kuraldışı Yayınları, 2001), 58.

²⁰ Oğuz Onaran, *Çalışma Yaşamında Güdülenme Kuramları* (Ankara: Sevinç Matbaası, ts.), 14; Banu Yazgan İnanç - Eşef Ercüment Yerlikaya, *Kişilik Kuramları* (Ankara: PEGEM Yayınları, 2016), 316.

²¹ Sedat Kula, "Maslow İhtiyaçlar Hiyerarşisi Bağlamında Toplumda Bireylerin Güvenlik Algısı ve Yaşam Doyumu Arasındaki İlişki", *Bartın İ.İ.B.F Dergisi* 6/2 (2015), 196-197; Jerry M. Burger, *Kişilik*, çev. İnan Deniz Ergova Sarioğlu (İstanbul: Kaknüs Psikoloji Yayınları, 2006), 432; Edward E. Smith vd., *Psikolojiye Giriş*, çev. Öznül Öncül - Deniz Ferhatoğlu (Ankara: Arakadaş Yayınları, 2016), 479; İnanç - Yerlikaya, *Kişilik Kuramları*, 316.

²² Bernhard Kegel, *Epigenetik*, çev. Sema Özgün (İstanbul: SaY Yayınları, 2022), 252.

²³ İnanç - Yerlikaya, *Kişilik Kuramları*, 316; Smith vd., *Psikolojiye Giriş*, 479.

²⁴ Burger, *Kişilik*, 432; Onaran, *Çalışma Yaşamında Güdülenme Kuramları*, 14.

²⁵ Adler, *İnsanın Doğası*, 27-28.

İnsanın sadece fiziksel ihtiyaçlarının karşılanması mutluluğu için yeterli değildir. Çünkü insanın sevgi duygusu da doğuştan gelir.²⁶ Fizyolojik ve güvenlik gereksinimlerinin yeterli miktarda karşılanması bir müddet sonra sevmeye, sevilme ve ait olma ihtiyaçlarını ortaya çıkarır. Bu merhalede insan yoğun bir şekilde arkadaş ve sevgili eksikliğini hisseder.²⁷ İnsanın bu ihtiyacını gidermesi, toplumsal uyum açısından büyük önem arz eder. Topluma uyum sağlamayan bir insanın sevmeye ve sevilme ihtiyacının giderilmesi mümkün değildir. Dolayısıyla insanın sevmeye ve sevilme ihtiyacını gidermek için toplumsal uyum çerçevesinde hareket etmesi gereklidir. İnsanın gerçek manada sevmesi onun hem duygusal hem de düşünsel anlamda sevdiği ile uyumlu bir şekilde hareket etmesini de gerektirir. Her ne kadar fikişsel zıtlık sevgiye bir engel teşkil etmese de insanın sevdiği kişiye göre düşünsel yapısını da şekillendirebileceği ve ondan etkilenebileceği de kaçınılmaz bir olgu olarak göze çarpmaktadır. Konuyla alakalı olarak Hazreti Peygamberden rivayet edilen “kişi sevdiğiyle beraberdir”²⁸ hadisinin fikişsel bir beraberliği de ifade ettiğini düşünürsek, sevgi-düşünce etkileşiminin deruni boyutunu anlamış oluruz. Sevgiden sonra ait olma ve saygınlık ihtiyacı da toplumsal uyum açısından önemli iki duygudur. Saygı gereksiniminin karşılanmaması bireylerde birçok olumsuz duygunun tezahür etmesine neden olabilmektedir.²⁹ Çünkü sosyal kimliğimizin tanımlanması ihtiyacı söz konusudur.³⁰ Bununla birlikte ait olma ihtiyacı da bireysel kimliğin oluşumu açısından önemlidir. Hatta ait olma ihtiyacı o kadar güçlü bir ihtiyaçtır ki, birey ait olduğu gruptan ayrı olmamak için suç işlemeyi bile göze alabilir.³¹

Yukarıdaki bilgiler ışığında ele alındığında insan, doğumundan itibaren ihtiyaçlarını gidermek için toplumsal uyum çerçevesinde hareket etmektedir. Toplumun değerleri ve düşünceleri insanın üzerinde büyük bir etki oluşturmaktadır. En kritik olarak kabul edilen yani insanın düşünce yapısının şekillendiği dönemde bile toplumun düşünsel yapısının etkisi altında kalan insanın, yaşamı boyunca bu kültürün etkisinde kaldığını da söyleyebiliriz. Dolayısıyla yaşam koşullarından tamamen bağımsız bir zihnin varlığı düşünülemez. Dolayısıyla bilinç durumumuz, bir anlamda bulunduğumuz zaman ve mekandaki yere ait duyguyla gelir.³²

Marifetullah açısından düşündüğümüzde insanı etkileyen birçok faktörün onu toplumsal ve düşünsel uyuma zorunlu bir şekilde ittiğini söyleyebiliriz. Bu zorunluluk aynı zamanda insanın kendisinden bağımsız bir şekilde arayışa girmesini engeller. Onun bu ihtiyaçlarının psikolojik olarak topluma uyum sağlaması gerektiği noktasındaki zorunluluk hissi, düşünsel anlamda da toplumun vermiş olduğu şeyin doğru olarak kabul edildiği şekilde bir algıya alan açmaktadır. Onun için marifetullah meselesi söz konusu olduğunda bireyin çevresinden bağımsız bir şekilde Tanrı’yı araması mümkün olsa da toplumun bu konudaki etkisinin daha baskın olduğunu

²⁶ Hökelekli, *Psikoloji, Din ve Eğitim Yönüyle İnsani Değerler*, 23-24; Hülya Alper, *Bir Kelam Problemi Olarak İmanın Psikolojik Yapısı* (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2002), 91.

²⁷ Burger, *Kişilik*, 433.

²⁸ Ebû Abdullah Muhammed b. İsmâil b. İbrâhîm el-Cu‘fî el-Buhârî, *el-Câmi‘u’s-sahîh*, thk. Muhammed Züheyr b. Nâsır en-Nâsır (Beyrut: Dâru Tavku’n-Necât, 1422), “Edeb”, 96.

²⁹ Burger, *Kişilik*, 433-434.

³⁰ Sırrı Akbaba, “Sosyal Bütünleşmenin Psiko-Sosyal Temeller”, *Atatürk Üniversitesi Kazım Karabekir Eğitim Fakültesi Dergisi* 11 (03 Aralık 2010), 22-23.

³¹ Akbaba, “Sosyal Bütünleşmenin Psiko-Sosyal Temeller”, 20-21.

³² John R. Searle - Alaattin Tural, *Zihin Dil Ve Toplum: Gerçek Dünyada Felsefe* (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2006), 91.

söyleyebiliriz. Bu bağlamda insanın çevreyle olan ilişkisinin onun biyolojik yapısı üzerindeki etkisini daha iyi anlamak için genetik determinizm ve epigenetik gibi konulara da bakmanın iddiamızı destekleyeceğini düşünüyoruz. Çünkü insan psikolojisi ve epigenetik, hiç kuşkusuz birbirleriyle doğrudan ilişkili olan iki alan olarak kabul edilmektedir.³³

3. Genetik Determinizm ve Epigenetik Açından Marifetullah'ın Vücûbiyet İmkânı

Genetik determinizm, insanın varoluşu ile zekâ, davranış, gelişim, sağlık, hastalık ve her türlü fiziksel özelliklerinin genler tarafından belirlendiğini iddia eden fikir veya inanç olarak kabul edilir.³⁴ Genetik determinizmin destekçileri, insan yaşam ve eylemlerinin, bireyi oluşturan hücrelerin biyokimyasal özelliklerinin kaçınılmaz sonuçları olduğuna ve bu özelliklerin sırayla her bireyin sahip olduğu genlerin bileşenleri tarafından benzersiz bir şekilde belirlendiğini söylerler.³⁵ Daha açık bir ifadeyle, genlerin tek başına canlı organizmaların özelliklerini ve davranışlarını belirlediğini iddia ederler.³⁶ Genetik determinizmde genlerin insanın doğasını, değerlerini, davranışını, inançlarını, duygularını, sportif yeteneklerini, dindarlığını, anti sosyal davranışlarını, cinsiyet kimliklerini, kültürünü ve yaşam döngüsünü ürettiklerine ilişkin bir kabul vardır.³⁷

Epigenetik teori ise insanın genetik yapısının tek başına onun kişiliği, davranışları, zekâsı ve fiziksel özellikleri üzerinde etkili olmadığını vurgular.³⁸ Epigenetiğe göre olgular insan tecrübesinden, zamandan, mekândan, tarihten ve kültürden bağımsız bir şekilde değerlendirilemez.³⁹ Genlerimiz bile aile, beslenme, eğitim, düşünce, hayat, doğa, sosyal ve kültürel ortam gibi faktörlerin etkisiyle değişime uğrayabilmekte ve bunlar gelecek nesillere aktarılabilir. Epigenetik deneylerle insan; çevresi, fikirleri, duyguları, inançları, beslenmesi, içinde yaşadığı tarih, coğrafya, kültür, eğitim, maddi-manevi yaşam koşulları ve benzeri birçok etkene bağlı olarak yaşamı boyunca dini ağlarını değiştirebilmekte ve bu değişimi

³³ Kegel, *Epigenetik*, 248.

³⁴ Niklas Gericke vd., "Exploring Relationships Among Belief in Genetic Determinism, Genetics Knowledge, and Social Factors", *Science & Education* 26/10 (Aralık 2017), 1226; I De Melo-Martin, "Firing up the Nature/Nurture Controversy: Bioethics and Genetic Determinism", *Journal of Medical Ethics* 31/9 (01 Eylül 2005), 526; Sümeyye Güngör - Ramazan Erdem, "Genetik Determinizme Dair Kavramsal İnceleme", *19 Mayıs Sosyal Bilimler Dergisi* 2/3 (30 Eylül 2021), 663.

³⁵ Matthew Gildersleeve - Andrew Crowden, "Genetic Determinism and Place", *Nova prisutnost* XVII/1 (26 Mart 2019), 142; Türker Kılıç, *Yeni Bilim: Bağlantısallık Yeni Kültür: Yaşamdaşlık* (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2022), 28; Soysal, *Gen Ötesi-İnsan Sonrası*, 265; Sibel İnan, "Genin Ötesine Geçmek: Biyoloji Eğitiminde Epigenetik", *İnönü Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü Dergisi*, (26 Mart 2021), 81.

³⁶ Hub Zwart, "Genetic Determinism", *Encyclopedia of Global Bioethics*, ed. Henk Ten Have (Cham: Springer International Publishing, 2014), 1; Gildersleeve - Crowden, "Genetic Determinism and Place", 142; Güngör - Erdem, "Genetik Determinizme Dair Kavramsal İnceleme", 662.

³⁷ Joseph Carroll vd., "A Cross-Disciplinary Survey of Beliefs About Human Nature, Culture, and Science", *Evolutionary Studies in Imaginative Culture* 1/1 (31 Temmuz 2017), 6; Barış, *Umut ve Kaygı Arasında Genetik Müdahale*, 47.

³⁸ Barış, *Umut ve Kaygı Arasında Genetik Müdahale*, 73.

³⁹ İnan, "Genin Ötesine Geçmek", 81; Barış, *Umut ve Kaygı Arasında Genetik Müdahale*, 83.

⁴⁰ İsmail Hakkı Aydın, *Beyin Siziniz 4.0 Kuantik Çağ* (İstanbul: Girdap Yayınları, 2021), 87.

sonraki nesillere aktarabilmektedir.⁴¹ Bir insanın tabiatı ve kişiliği söz konusu olduğu sürece kalıtım izafi olarak önemsiz bir rol oynar. Kalıtım aracılığıyla kazanılmış kişilik çizgileri kuramını destekleyecek somut bir veri yoktur. Kişilik verimiz yaşamın o kadar çok erken bir evresinde oluşmaya başlar ki kalıtım aracılığıyla elde edilmiş gibi görünür. Ancak, öğrenmelerin en sağlam yolu çevresel gözlem ve taklitçiliktir. Bütün aile, ulus ya da halkta olan kişilik çizgilerini birey taklit ya da etkinliklerin paylaşımı yoluyla elde eder.⁴² Dolayısıyla insanın genetik yapısı ve kişiliği epigenetik bağlamda ele alındığında, çevresel etkenlere göre değişebilmektedir.

Genetik determinizm açısından ele alındığında, marifetullah'ın vücûbiyet kaynağının akıl olmasının mümkün olmadığını söyleyebiliriz. Çünkü insanın kişiliği, davranışları ve düşünsel serüveni tamamen genler tarafından belirlenmektedir. İnsan ileriki süreçte bunları değiştirme yetisine sahip değildir. Dolayısıyla eğer Tanrı'ya inanmayan bir genetik yapıya sahipse, o insanın kendi akli yetenekleri bağlamında marifetullah'a ulaşması mümkün değildir. Genetik determinizm açısından insanın Tanrı'ya ulaşmasının en temel yolu bunun insanın genlerinde kodlanmış olmasıdır. Zaten bu bilgi insanın genetik yapısında varsa bunun için akıl yürütmesine yani nazar ve istidlâle gerek yoktur.

Epigenetik açıdan bakıldığında da insanın düşünce yapısı, davranışları ve kişiliğinin çevre ile etkileşimi neticesinde oluştuğu düşüncesinin hâkim olduğunu görmekteyiz. Dolayısıyla bu düşüncede de aklın vücûbiyet kaynağı olması açısından ciddi tereddütler oluşmaktadır. Çünkü insanın çevre ve toplumdaki genetik olarak etkilenmesi ve buna müsait bir doğasının olması, en azından genetik yapısının çevreden gelen etkilere açık olduğunu ortaya koyar. Böyle bir durumda insanın çevre ve toplumla etkileşimi neticesinde genetik olarak değişebileceği düşünüldüğünde, onun toplumdaki bağımsız bir düşünce üretmede de determinist bir zorunluluk olmasa da ciddi bir zorluk yaşayacağı aşikardır. Öyle ki psikolojik faktörlerin işlendiği başlıkta toplumun insanın düşünce ve davranışları üzerindeki etkisinden söz etmiştik. Esasında epigenetik, insanın biyolojik doğası açısından bunu mümkün olduğunu ortaya koyması açısından önemlidir. Yani insan, biyolojik doğası gereği toplumun ve çevrenin etkisinde kalabilecek ve bunları genetik olarak kodlayabilecek bir yapıdadır. Tecrübeler, belli mekanizmalar üzerinden zihinleri ve beyinleri etkiler. Çevresel etken ve olaylara verilen karşılık, beyinde değişimlere sebep olan psikolojik süreçlerde de kritik bir rol oynar. Çünkü davranışsal epigenetik deneyime beyinleri şekillendirmesi için izin veren dinamik, genler ile çevre arasındaki bağlantıyla ilişkilendirilir.⁴³ Dolayısıyla çevresel olaylara dönüt verme sırasında ortaya çıkan epigenetik değişimler hem çocukluk hem de yetişkinlikte zihinlere ve beyinlere etki edebilir. Ancak her ne kadar çevre ve ortam insanı etkileyen önemli bir faktör olsalar da bunun determinist ve mutlak bir kaçınılmazlık olarak kabul edilmemesi gerektiğinin altını çizmekte yarar vardır. Konunun nörobiyolojik boyutunu daha ayrıntılı bir şekilde ele aldığımızda kastettiğimiz durumun daha iyi bir şekilde anlaşılacağı kanaatindeyiz.

⁴¹ Soysal, *Gen Ötesi-İnsan Sonrası*, 307; Barış, *Umut ve Kaygı Arasında Genetik Müdahale*, 73; İnan, "Genin Ötesine Geçmek", 82; İsmail Hakkı Aydın, *Beyin Siziniz* (İstanbul: Girdap Yayınları, 2020), 94.

⁴² Adler, *İnsanın Doğası*, 147.

⁴³ Soysal, *Gen Ötesi-İnsan Sonrası*, 280-281.

4. Nörobiyolojik Açından İnsan Doğası ve Marifetullah

Bundan yaklaşık 20 yıl öncesine kadar biyologlar, herkesin belirli bir beyinle doğduğuna ve bu beyinlerinin asla değişmediğine inanıyordu.⁴⁴ Bu düşünceyle, insanın tüm duygu, düşünce ve davranışlarının beynin nörobiyolojik yapısından kaynaklandığı iddia ediliyordu.⁴⁵ Özellikle Batı dünyası, insanların yetenek, meslek, yüksek başarı, başarısızlık ve inanç gibi durumlarını sabit beyin sistemi çerçevesinde açıklıyordu.⁴⁶ Davranışlarımızın beynin fizyolojik aktivitesinden kaynaklandığı düşüncesi, geleneksel özgür irade fikrini çürüttüğünden dolayı teolojik açıdan sorunlar taşıyordu.⁴⁷ Çünkü bu düşünceye göre irade ile gerçekleştiğine inanılan eylemler, elektrokimyasal beyin süreçlerinden başka bir şey değildi.⁴⁸ Ancak bu düşüncenin hegemonyal etkisinin pek uzun sürmediğini görüyoruz. Çünkü son yıllarda nörobilimde elde edilen veriler, nörobiyolojik determinizmin aksine, beynin daha önce düşünüldüğü gibi statik yani değişmez olmadığı, tersine değişebilir bir yapıda yani plastisitesinin olduğu keşfedildi.⁴⁹

Beynin tamamında görülen plastisite, beynin son derece plastik, gelişimsel olarak öğrenmeye açık bir organ olduğunu vurgular.⁵⁰ Beyin korteksi, önceden belirlenmiş olmaktan ziyade alınan verilerle yönlendirilebilecek bir yapıdadır.⁵¹ Beynimiz yaşanan deneyimlerle benzersiz ve özgün bir şekilde sürekli şekillenir.⁵² Nöroplastisite kimliğimizin şekillenmesinde bulunduğumuz ortamın kaçınılmaz tesirini gözler önüne sermektedir. Ayrıca nöroplastisite çevremizden inanılmaz düzeyde etkilenebilen canlılar olduğumuzu ortaya koyar. Beynimiz yorulmak bilmeden şekil değiştirir ve sahip olduğu devreler sistemini farklı süreçler sonucunda yeniden dizayn eder.⁵³ Nöroplastik alıştırmalar bize fiziksel aktiviteler, duyuusal aktiviteler, öğrenme, düşünme ve hayal etme de dahil olmak üzere haritası çıkarılmış her türlü aktivitenin zihni olduğu kadar beyni de değiştirdiğini göstermektedir.⁵⁴ İnsan beyнинin içselleştirdiği doğaçlama tekniğine bağlı olarak, kim olduğumuz, büyük ölçüde nerelerden geçtiğimize bağlıdır.⁵⁵ Yaşamımız boyunca gördüğümüz, duyduğumuz, tattığımız, hissettiğimiz her şey beynimizin yeni bağlantılar oluşturarak değişmesine neden olur.⁵⁶ İnsanlarla yaptığımız günlük konuşmalardan kültür birikimimize kadar, yaşamımız

⁴⁴ Jo Boaler, *Sınırsız Zihin*, çev. Zeynep Nur Ayanoğlu (İstanbul: Küy, 2021), 26; Norman Doidge, *Kendini Değiştiren Beyin*, çev. İbrahim Şener (İstanbul: Pegasus Yayıncılık, 2019), 12-13.

⁴⁵ Mehmet Ödemiş, "Determinizmin Yeni Savunması: Nörobiyolojik İndirgemecilik", *Kader* 19/1 (30 Haziran 2021), 32.

⁴⁶ Boaler, *Sınırsız Zihin*, 39.

⁴⁷ Ödemiş, "Determinizmin Yeni Savunması", 42.

⁴⁸ Soysal, *Gen Ötesi-İnsan Sonrası*, 247-250.

⁴⁹ Bahri Karaçay, *Mutlu Beyin*, ed. Nurulhude Baykal (Ankara: TÜBİTAK Popüler Bilim Kitapları, 2018), 79-80; Ödemiş, "Determinizmin Yeni Savunması", 44.

⁵⁰ Doidge, *Kendini Değiştiren Beyin*, 101.

⁵¹ Winston, *Evrenin En Karmaşık ve Gizemli Nesnesi İnsan Beyni*, 113.

⁵² Kılıç, *Yeni Bilim: Bağlantısallık Yeni Kültür: Yaşamdaşlık*, 105; Doidge, *Kendini Değiştiren Beyin*, 293-294; Catherine Malabou, *Beynimizle Ne Yapmalıyız?*, çev. Selim Karlıtekin (İstanbul: Küre Yayınları, 2018), 39.

⁵³ Winston, *Evrenin En Karmaşık ve Gizemli Nesnesi İnsan Beyni*, 217; David Eagleman, *Beyin: Senin Hikayen*, çev. Zeynep Arık Tozar (İstanbul: Domingo Yayınevi, 2019), 6.

⁵⁴ Doidge, *Kendini Değiştiren Beyin*, 293-294.

⁵⁵ Eagleman, *Beyin: Senin Hikayen*, 16.

⁵⁶ Kılıç, *Yeni Bilim: Bağlantısallık Yeni Kültür: Yaşamdaşlık*, 105.

boyunca kazandığımız bütün tecrübeler, beynimizdeki mikroskobik ayrıntıları şekillendirir. İçinde doğduğumuz ve büyüdüğümüz aile, içinde yaşadığımız kültür, arkadaşlarımız, işimiz, izlemiş olduğumuz her bir film, yapmış olduğumuz her bir sohbet sinir sistemimiz üzerinde bir iz bırakır. Bu kalıcı mikroskobik izler, bir araya gelerek bizi biz yapan bütünü oluşturur.⁵⁷ Dolayısıyla sosyal yaşantımızın, zihin yapımızı değiştirebildiğini ve dönüştürebildiğini söyleyebiliriz.⁵⁸ Hepimiz kültürel olarak şekillenmiş beyinlere sahibiz ve kültürel evrim geçirdikçe beynimizde de yeni değişiklikler olur. Kültür ve toplum bizi fazlasıyla şekillendirebileceğinden dolayı kendimize yabancılaşacak kadar gerçek doğamızdan uzaklaşmış olma ihtimalini de göz önünde bulundurmanız gerekir.⁵⁹ Dolayısıyla beyin ve insan doğasının gelişebileceği düşüncesi bizi sevindirirse de insanın mükemmelleştirilebilmesine olanak sağlayan plastisite, bağımsız düşüncenin ortaya çıkışına da engel olabilir.⁶⁰

İnsanın çevreden etkilendiğine dair en önemli teorilerden bir diğeri de son zamanlarda keşfedilen ayna nöronlar teorisidir. Ayna nöronlar teorisine göre bir hareketi izlemek, hareketi bizzat yapmakla aynı sinir yolunu tetiklemektedir.⁶¹ Başka bir deyişle beyinde yalnızca başkalarının eylemlerine cevap vermek için çalışan çeşitli nöronlar vardır. Ayna nöronlar bir birey diğerrinin davranışlarını izlerken harekete geçer.⁶² Bu nedenle eşler zaman içinde birbirine benzer.⁶³ Bir süre sonra o insanla düşünce biçimi de benzemeye başlar. Teorinin ortaya koyduğu en önemli husus, insanın türdeşlerini taklit edecek şekilde programlandığını ortaya koymasıdır. İnsanın grup içerisinde yaşayacak şekilde evrildiği ve grubun diğer üyelerini taklit etmenin hayatta kalmak için önemli bir strateji oluşturduğu görüşünü de destekler. İnsanların bir süre sonra birlikte zaman geçirdiği kişilerin zihin modeline bürünmesi de ayna nöronların etkinliğini açık bir şekilde gösterir.

Nörobiyolojik determinizm açısından bakıldığında insan aklının Tanrı'yı bulma noktasında herhangi bir işlevselliğe sahip olmadığı ortaya çıkar. Dolayısıyla marifetullah'a ulaşmak, insanın iradesinden bağımsız bir şekilde beyninde kodlanmış olmak zorundadır. Şayet Tanrı'yı bilme ve ona ulaşma, nörobiyolojik açıdan insanın beyninde kodlanmamışsa, insanın Tanrı'ya ulaşması ve onu bilmesi mümkün değildir. Beyin plastisitesi açısından bakıldığında aslında ilk etapta insanın marifetullah'a ulaşma noktasında fizyolojik bir yetkinliğe sahip olduğunu söyleyebiliriz. Yani insanın var olan durumlardan veya genetik determinizmden bağımsız bir şekilde kendini şekillendirebileceği bir beyin yapısına sahip olduğu anlaşılır. Dolayısıyla marifetullah'a ulaşmak isteyen birinin bunu fizyolojik olarak yapabilme yeteneğine sahip olduğunu, beynin değişen veya değişebilen tarafıyla ilgili argümanlardan çıkarabiliriz. Ancak insanın çevrenin etkisinde kalmasından dolayı beynin değişebilen tarafıyla insanın daha çok tesir altında olduğu muhakkaktır. Beyin plastisitesi açısından bakıldığında insanın yaşadığı toplum, çevre ve aile gibi faktörler onun beynini değiştirebilmekte ve ona göre bir yaşam sürmesini sağlamaktadır. Bu yaşam serüveni her

⁵⁷ Eagleman, *Beyin: Senin Hikayen*, 23; Doidge, *Kendini Değiştiren Beyin*, 293-294.

⁵⁸ Mert İnan, "Beyin Nedir?"den "Yaşam Nedir": Bir hayat serüveni Türker Kılıç (İstanbul: Epsilon, 2021), 153.

⁵⁹ Doidge, *Kendini Değiştiren Beyin*, 293-294; Malabou, *Beynimizle Ne Yapmalıyız?*, 39.

⁶⁰ Doidge, *Kendini Değiştiren Beyin*, 321.

⁶¹ Loretta Graziona Breuning, *Mutlu Beyin*, çev. Ebrar Güldemler (İstanbul: Aganta, 2018), 67.

⁶² Kevin Sımler - Robin Hanson, *Beyindeki Fil*, çev. Feride Nagehan Öztürk (İstanbul: Nova Kitap, 2021), 102-103.

⁶³ İnan, "Beyin Nedir?"den "Yaşam Nedir": Bir hayat serüveni Türker Kılıç, 149.

ne kadar toplumsal uyum çerçevesinde görünse de toplumsal uyum içinde düşünsel ve inançsal bir uyumun da olması kaçınılmazdır. Bu bağlamda insanın değişen beyninin, kültürün etkisinde kalmasından dolayı bireylerin daha çok kültürün getirmiş olduğu düşünce ve inançlara katılabileceği düşüncesini de pekiştirmektedir. Zaten ayna nöronlar teorisi insanın çevresindekilerini taklit etme, empati etme yeteneğini vurgulaması, toplumun ve çevrenin insanın doğasına ve düşüncesine nasıl etki ettiğini açık bir şekilde vurgular. Dolayısıyla sadece aklın bağımsız bir şekilde salt metafizik alana ulaşma noktasındaki etkinliğinin çevre ve toplumun etkisi göz ardı edilmeden tekrar irdelenmesi ve tartışılması gerekir. Bütün olgulardan etkilenen bir beyin yapısının çevre ve toplumun etkisinde kalarak şekillenebileceği görüşünden bağımsız bir şekilde hareket etmek, günümüz bilimsel yaklaşımlar açısından pek de makul görünmemektedir.

Şimdi de bu konuyla alakalı kelâmcıların bakış açılarını irdelemeye çalışarak üç kelâm ekolü olan Mu'tezile, Eş'arî ve Mâtürîdîliğin marifetullah'ın vücûbiyet kaynağına yönelik görüşlerini psikoloji, genetik ve nörobiyoloji üzerinden kritize etmeye çalışacağız.

5. Kelâm Ekollerinin Marifetullah'a dair Yaklaşımlarının İnsan Doğası Bağlamında Kritiği

Kur'ân'da fonksiyonel akla atfedilen önemden hareketle Müslüman kelâmcılar, Allah'ın varlığı ve birliği meselesindeki bilgiye ulaşmak için akıl yürütmeyi, yani şahit üzerinde tefekkür etmeyi insan için bir zorunluluk olarak kabul etmişlerdir. Ancak her ne kadar kelâm âlimleri böyle bir düşünce içerisinde olmuşlarsa da bir önceki başlıklarda ortaya konan bilgilerden hareket edildiğinde, insan aklının psikolojik, genetik ve nörobiyolojik etkenlerle birlikte diğer duyarlarından bağımsız bir nitelik arz etmediği görülür. Dolayısıyla insanın düşünce yapısı, inancı ve davranışları çevre ve toplumla olan ilişkisinin etkisiyle psikolojik, genetik ve nörobiyolojik temeller üzerinden şekillenmektedir. Var olan süreçte akıl, her ne kadar kendisini bağımsız bir şekilde ele alıp farklı düşünceler ortaya koyma yeterliliğine sahip olsa da genel olarak insanın yapısı gereği çevrenin etkisiyle kalıplaşmış düşüncelere sahip olduğunu ifade edebiliriz.

İnsanın çevre, toplum ve biyolojik yapısıyla şekillenen bir yapıda olduğundan dolayı marifetullah'ın vücûbiyet kaynağının sadece akla yüklenmesi insanın doğası itibariyle kanaatimizce üzerinde düşünülmesi gereken bir konu olarak karşımıza çıkmaktadır. Öyle ki çevrenin ve toplumun insanın inancı üzerindeki etkisini Hazreti Peygamber açık bir şekilde vurgulamıştır. Ondandır rivayet edilen; “Her doğan çocuk mutlaka fitrat üzere doğar, sonunda anne ve babası onu Yahudi, Hıristiyan ya da ateşe tapan yapar...”⁶⁴ hadisi, insanın inanç ve düşünsel yapısının toplumdaki bağımsız bir şekilde ele alınamayacağını açık bir şekilde ortaya koyar. Bu bağlamda Kur'ân-ı Kerim de “Eğer yeryüzündekilerin çoğuna uyarsan seni Allah yolundan saptırırlar. Onlar ancak zanna uyuyorlar ve onlar sadece yalan uyduruyorlar.”⁶⁵, “Sen aşırı bir şekilde arzulayıp çaba göstersen de insanların çoğu iman edecek değildir.”⁶⁶, “Fakat insanların çoğu

⁶⁴ Buhârî, *el-Câmi'u's-sahîh*, “Cenâiz”, 92.

⁶⁵ el-En'âm 116/6.

⁶⁶ Yûsuf 12/103

iman etmezler.”⁶⁷, “Andolsun ki onlardan önce, evvelkilerin çoğu da sapmıştı.”⁶⁸, İnsanların çoğunun inanmamasına yönelik vurgulanan ayetlere de bakıldığında esasında insanın, salt akli yetenekleri çerçevesinde ortaya koyduğu düşünsel yapıdan çok toplumun bir ürünü ve çevresinin etkisi ile şekillenen bir yapıda olduğu açık bir şekilde anlaşılır. Zaten tarihsel süreçte peygamberlerin gönderilme amacına bakıldığında insanları uyarıcı nitelikte olduklarını ve insanların akılla ilintili olarak yeteneklerini kullanmamalarına temas edildiğini de görebiliriz. Şayet insanlar akıllarıyla tek Tanrı’ya ve onun birliğine ulaşabilişlerdi peygamber gönderme ihtiyacının da kalmayacağı açık bir şekilde ortaya çıkardı. İnsana uyarıcı gelmediği taktirde toplumun vermiş olduğu doğruların doğru, yanlışların yanlış kabul edilebileceği her zaman için kesin bir durum olmasa da daha büyük bir etken olarak öne çıkmaktadır.

Nazar ve istidlâl konusu bu bağlamda akla gelebilecek ve önem arz eden bir konudur. İnsanın marifetullah’a ulaşması için nazar ve istidlâl insanın sorumluluğu açısından gerekli görülmüştür.⁶⁹ Hatta bu konuda kelâm ekolleri ortak bir paydada buluşmuşlardır. Ancak nazar ve istidlâl konusu da insan beyninin işleyişi göz önüne alındığında toplum ve çevreden bağımsız bir şekilde gerçekleşmemektedir. Çünkü insan beyni işleyiş olarak duyulara bağlıdır. Yani beynin dinamik yapısı ve işleyişiyle düşüncenin oluşması için veri sağlayan etmenler, insanın beş temel duyusudur. İnsan, beş temel duyudan elde ettiği verilerle düşünce oluşturabilmektedir. Beş temel duyumuz da toplum ve çevre ile girdiğimiz etkileşimlerle doğrudan bağlantılıdır. Dolayısıyla insanın çevre ve toplumdan bağımsız bir şekilde nazar ve istidlâlde bulunması imkânsız olmasa da zor görünmektedir. Nazar ve istidlâl için toplumla bütünleşen düşünce yapısının uyarılması bu noktada çok önemlidir. Zaten peygamberlik kurumunda en önemli noktalardan birinin de insanın toplumla uyumu çerçevesinde gerçek ve doğru kabul ettiği alışkanlıklarının aksine iddialar ortaya koyup, duyulara bu konuda veri sağlaması ve insanın düşünce dürtüsüne katkı sağlamasıdır.

Bu değerlendirmeler muvacehesinde kelâm ekollerinin görüşleri ele alındığında, Mu’tezile ve Mâtürîdîler’den marifetullah’ın vücûbiyet kaynağının akıl olduğunu kabul etiklerine dair düşüncenin insan biyolojisi açısından tekrar ele alınması gereken bir noktada olduğu kanaatindeyiz. Çünkü insanın biyolojik yapısına bakıldığında akıl birçok yönüyle manipüle edilebilir bir noktadadır. İnsanın öncelikli ihtiyaçları psikolojik olarak akli manipüle ederken, genetik faktörler bu konuda aklın önüne geçebilmektedir. İnsanın beyninin plastisite özelliğinden dolayı ortama uyum sağlayan nitelikte olması bu bağlamda çevrenin etkisinin yadsınamaz bir gerçeklikle akli manipüle edebileceğini düşündürmektedir. Dolayısıyla marifetullah’ta aklın vücûbiyet kaynağı olduğuna dair düşüncelerin insan doğası açısından tekrar gözden geçirilmesi gerektiğini düşündürmektedir. Aklın vücûbiyet kaynağı olamayacağı düşüncesinden hareketle de insanın sadece akıllı olması, marifetullah konusunda onun mükellefiyeti için yeterli olmamaktadır. Bu bağlamda Mu’tezile ve Mâtürîdîler’in insanın marifetullah konusunda sorumlu olmasını sadece akıllı olmasına bağlamaları, üzerinde düşünülmesi ve irdelenmesi gereken bir konudur. Eş’arîler’in ise diğer iki ekolden farklılaşan bir yaklaşımlarının olduğu görülür. Marifetullah konusunda sadece

⁶⁷ er-Ra’d 13/1

⁶⁸ es-Saffât 37/71

⁶⁹ Ramazan Biçer, “Kelâm Metodolojisine Getirilen Bir Eleştirinin Analizi: Kelâmî Düşüncede Gönül Boyutu Eksikliği”, *EKEV Akademi Dergisi* 19 (2004), 59-60.

akla yaptıkları vurgu diğer ekollerin ortaya koydukları görüşler gibi tekrardan ele alınması gereken bir noktadadır.⁷⁰ Her ne kadar insanın aklıyla Allah'a ulaşması gerektiğini vurgulasalar da teklif noktasında peygamberliği öne çıkardıkları görülür. Marifetullah konusunda teklifin vahye verilmesi, insan doğası açısından isabetli görünmektedir. Kur'an'ı Kerim'de özellikle insanın işlevsel aklına önemli manada vurgu yapıldığı görülür. Bu noktada Kur'an'ın özellikle insanı kurtuluşa erdiren ve düşünme yetisini sağlayan şeyin salt bütün her şeyden bağımsız bir akıl olmadığını söyleyebiliriz. Çünkü Kur'an'daki akıl işlevsel olup bu işlevselliği sağlaması için sağlıklı bilgiye ihtiyaç duyan bir konumdadır. Bu bağlamda düşüncenin insan doğası açısından oluşum seyrine baktığımızda, Eş'arîler'in insanların marifetullah konusunda sorumlu olabileceğine yönelik vahyin bilgisinin gerektiğine dair görüşlerinin insan doğasına daha uyumlu olduğunu söyleyebiliriz.

Kanaatimizce bazı teolojik konularda insan doğası bakımından elde edilen bilgilerle teolojik paradigmlar yeniden ele alınmalıdır. Bazı teoriler sadece bir yönüyle ele alındığında makul görülseler de teolojinin herkesi kapsayan yönüyle ele alındığında problemler taşıdığı görülür. Özellikle marifetullah'ın akıl temelli sorumluluk açısından değerlendirildiğinde günümüzde yaşayan yaklaşık altı buçuk milyar insanın cehenneme gideceği gibi bir sonuçla karşılaşırız. Bu durum kendini kurtaran bir mümin için çok da önemli bir sorunu teşkil etmese de Tanrısal açıdan bakıldığında Allah-insan ve âlem ilişkisi bağlamında birçok sorunu ortaya çıkarmaktadır. Şöyle ki akılla herkesin marifetullah'a ulaşması gerektiği düşüncesini kabul ettiğimizde insanlar arasında ilahî adalet probleminin ortaya çıkacağını söyleyebiliriz. Çünkü inanan bir toplumda doğan ve büyüyen insan ile inanmayan bir toplumda doğan ve büyüyen bir insanın yaratıcıya ulaşma sorumluluğu arasında ciddi bir farklılık söz konusudur. İnanan bir toplum içinde yaşayan birinin Allah'a ulaşma noktası her zaman için daha kolaydır. Dolayısıyla yaratıcıya adalet noktasında itiraz edildiğinde marifetullah'a ulaşma noktasında toplumsal, çevresel ve kültürel şartların değişkenliği adalet sorununu ortaya çıkarmaktadır. Bununla beraber, sadece akılla sorumluluk düşüncesi "Allah'ın insanlık için belirlemiş olduğu amaca ne kadar uyar?" sorusunu akla getirmektedir. Bu düşünce kabul edildiği taktirde sadece günümüzde bile insanların çoğunun cehenneme gideceği durumu ortaya çıkar. Böyle bir durum, Allah'ın âleme ve insana dair hedeflemiş olduğu amacı ne kadar gerçekleştirdiği önemli bir sorun haline gelmektedir. Netice itibariyle bazı kelâm ekollerinin marifetullah meselesinde ortaya koydukları görüşlerin, modern bilimin insan doğasına yönelik ortaya koymuş olduğu bilgiler ışığında değerlendirildiğinde ilahi adalet açısından eleştiriye açık olduğu aşikardır.

Sonuç

Akademik dünyanın dışındaki halk tabakası arasında dahi sık sık dile getirilen "Müslüman bir toplumda doğmamış ve yaşamamış olmasından ötürü Allah'ın varlığı ve birliğine iman edememiş olan herkesin cehenneme gitmesi Allah'ın adaletine aykırıdır" şeklindeki itiraz, teolojik açıdan problemler ortaya çıkarmıştır. Bu konu, kelâmî ve teolojik literatürde doğrudan doğruya

⁷⁰ Biçer, "Kelâm Metodolojisine Getirilen Bir Eleştirinin Analizi: Kelâmî Düşüncede Gönül Boyutu Eksikliği", 72.

marifetullah'ın vücûbiyet meselesi ile ilişkilidir. Genel olarak kelâm âlimleri ve teolojik cenah böyle bir itiraza aklın etkinlik alanı çerçevesinde cevaplar üreterek problemi ilahî adalet çerçevesinde çözmeye çalışmışlardır. Aklın tek başına vahiy olmadan Allah'ın varlığı ve birliğine ulaşabileceğini dile getiren kelâmcılar, insanın bu noktada mükellef olduğunu söylemişlerdir. Aklın Allah'ın varlığı ve birliğine ulaşabilmesini mümkün görmekle birlikte bunun aklın üzerindeki etkin dinamiklerden dolayı insanı sorumlu kılmayacağını söyleyen bazı kelâmcılar ise bu noktada ilahi bildirim marifetullah'ın vücûbiyet için gerekli olduğunu dile getirmişlerdir. Kelâm tarihinin klasik döneminde dile getirilen bu görüşler, makalemizde modern bilimin ortaya koymuş olduğu insan doğası çerçevesinde tahlil edilerek, ilahi adalet açısından ele alınmaya çalışılmıştır.

Modern bilimin insana ilişkin ortaya koymuş olduğu veriler, insan aklının ve düşüncesinin tek başına bağımsız olarak şekillenmediği ve onu şekillendiren birçok etkenin olduğunu göstermiştir. İnsanın psikolojik olarak belirli ihtiyaçlar bütününe sahip olduğu göz önüne alındığında onun bu ihtiyaçlarını, toplum başta olmak üzere çevresel etkenlerden bağımsız karşılaması mümkün görünmemektedir. Bu durum insanın kendi ihtiyaçlarını karşıladığı sosyal ortama düşünsel olarak adapte olmasını da beraberinde getirmiştir. Dolayısıyla insanın psikolojik boyutunun düşünsel serüveni üzerinde doğrudan etki ettiği ortaya çıkmış oldu.

İnsanın biyolojik yapısıyla alakalı olarak bilim dünyasında ortaya konan iki temel paradigma vardır. Bunlar genetik determinizm ve epigenetiktir. Genetik determinizm, insanın düşünsel ve davranışsal bütünlüğünü insanın genetik yapısı üzerinden kurgularken, epigenetik ise insanın zihin dünyasının çevresel, sosyal ve doğal etkenler çerçevesinde şekillendiğini ortaya koymuştur. İnsanı anlama noktasında nörobiyoloji ve beyin biliminde meydana gelen gelişmeleri de göz önünde aldığımızda, insanın dünya görüşünün şekillenmesinde sosyo-kültürel ve çevresel ortamın etkisinin daha belirgin olduğu düşüncesine ulaşmış olduk. Çünkü nöroplastisite ve ayna nöronlar gibi bilimsel paradigmlar insanın fikir, dünya görüşü, kültür ve inanç gibi karakteristik özelliklerinin oluşumunda dışsal faktörlerin etkili olduğunu göstermektedir. Dolayısıyla bilimsel bir zeminde ele alındığında insanın her yönüyle doğduğu ve yaşadığı ortamın bir ürünü olduğu göz ardı edilemeyecek bir gerçektir. Bu iki paradigmayı teolojik olarak irdelediğimizde genetik determinizmin insanın irade boyutunu ortadan kaldırdığı açık bir şekilde görülür. Ancak buna karşın epigenetik paradigma da kesin bir determinist anlayışın hâkim olmadığını söyleyebiliriz. Her ne kadar çevresel faktörler insanın iradesi üzerinde etkin olsa da bu durumun iradeyi bütün yönleriyle etkisiz kılan bir noktada olmadığını, aksine insan iradesinin de her yönüyle tecelli edebileceği birçok yön bulunduğunu söyleyebiliriz.

Coğrafyanın kader olduğu yönündeki söylem, insanın zihin ve düşünce dünyasının oluşması çerçevesinde ele alındığında bunun insan inancının şekillenmesi bağlamında da değerlendirilmesi gerektiği ortaya çıkmaktadır. Her ne kadar akıl kimi hakikatlere ulaşma noktasında yetkin olsa da çevresel etkenlerin güdümü altında Tanrı'nın varlığı ve birliği gibi hakikatlere ulaşmada eksik kalabileceğini anlamış olduk. Bundan dolayı insanın Allah'ın varlığı ve birliği konusunda mükellef olabilmesi için ilahi bildirim gerekliliğine vurgu yapan Eş'arî anlayışın ilahi adalet açısından daha makul durduğunu söyleyebiliriz. İlahi bildirim olmadan insanın marifetullah'ın vücûbiyeti konusunda sorumlu olduğunu söyleyen ekseri Mâtürîdî ve Mutezilî anlayışın insan doğası çerçevesinde tekrar ele alınması gerektiği sonucuna ulaştık. Çünkü insanın doğasını bilimsel bir

perspektiften ele alan anlayışlar göz ardı edilerek marifetullah'ın vücubiyetine ilişkin değerlendirmeler yapmak ilahi adalet açısından problemler doğurabilmektedir. Eş'arîler'in, ilahi bildirim sonucunda insanı Allah'ın varlığı ve birliğinden mükellef tutan anlayışından hareketle de günümüzde Müslüman olmayanların durumu ilahi adalet çerçevesinde yeniden ele alınabileceğini söyleyebiliriz.

Kaynakça

- Adler, Alfred. *İnsanın Doğası*. çev. Aycan Özüpek. Eskişehir: Dorlion, 2021.
- Akbaba, Sırrı. "Sosyal Bütünleşmenin Psiko-Sosyal Temeller". *Atatürk Üniversitesi Kazım Karabekir Eğitim Fakültesi Dergisi* 11 (03 Aralık 2010), 19-25.
- Alper, Hülya. *Bir Kelam Problemi Olarak İmanın Psikolojik Yapısı*. İstanbul: Rağbet Yayınları, 2002.
- Altıkardaş, İsmet. *Din ve Sosyal Bütünleşme*. İstanbul: Rağbet Yayınları, 2003.
- Archibald, John. *Genobilim*. çev. Nurettin Elhüseyni. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2023.
- Ardoğan, Recep. "Kelâmcılara Göre Zarûrîlik Ya Da Nazarîlik Yönüyle Marifetullah". *Marife Dini Araştırmalar Dergisi* 5/1 (31 Mayıs 2005), 173-193. <https://doi.org/10.5281/zenodo.3343557>
- Arvas, Hamdullah. "Kelâm'da Akıl Delili: Aklın Mahiyeti Bağlamında Natüralist- Antropolojik Tezlerin Eleştirisi". *İlahiyatta Araştırma ve Değerlendirmeler*. ed. Fevzi Rençber - Salih Arı. 145-165. Ankara: Gece Kitaplığı, 2022.
- Aydın, İsmail Hakkı. *Beyin Sizsiniz*. İstanbul: Girdap Yayınları, 2020.
- Aydın, İsmail Hakkı. *Beyin Sizsiniz 4.0 Kuantik Çağ*. İstanbul: Girdap Yayınları, 2021.
- Bakıllâni, Muhammed b. Ebu Bekr. *el-İnsâf*. thk. Muhammed Zâhîd el-Kevserî. Kahire: Mektebetu'l-Ezheriyyetu li't-Turasi, 2000.
- Barış, Maide. *Umut ve Kaygı Arasında Genetik Müdahale*. İstanbul: BETİM, 2022.
- Biçer, Ramazan. "Kelâm Metodolojisine Getirilen Bir Eleştirinin Analizi: Kelâmî Düşüncede Gönül Boyutu Eksikliği". *EKEV Akademi Dergisi* 19 (2004), 57-79.
- Biçer, Ramazan- Sezgin, Osman. "Teo-Psikolojik Açıdan Matüridi'de İrade Özgürlüğü". *Bilig* 80 (2017), 239-263.
- Boaler, Jo. *Sınırsız Zihin*. çev. Zeynep Nur Ayanoglu. İstanbul: Küy, 2021.
- Breuning, Loretta Graziona. *Mutlu Beyin*. çev. Ebrar Güldemler. İstanbul: Aganta, 2018.
- Buhârî, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmâil b. İbrâhîm el-Cu'fî el-. *el-Câmi'u's-sahîh*. thk. Muhammed Zühayr b. Nâsır en-Nâsır. I-IX Cilt. Beyrut: Dâru Tavku'n-Necât, 1. Basım, 1422.
- Bulgen, Mehmet. "Tanrı'nın Varlığını Kanıtlamanın (İsbât-ı Vâcib) Kelâm Bilgi Teorisindeki Yeri: Kâdî Abdülcebâr Örneği". *Marifetname* 9/1 (30 Haziran 2022), 13-53. <https://doi.org/10.47425/marifetname.vi.1097347>
- Burger, Jerry M. *Kişilik*. çev. İnan Deniz Ergova Sarıoğlu. İstanbul: Kaknüs Psikoloji Yayınları, 2006.
- Can, Seyithan. *Cehm b. Safvân ve Teolojik Paradigmasını Anlamak*. Ankara: Fecr Yayınları, 2021.
- Carroll, Joseph vd. "A Cross-Disciplinary Survey of Beliefs About Human Nature, Culture, and Science". *Evolutionary Studies in Imaginative Culture* 1/1 (31 Temmuz 2017), 1-32. <https://doi.org/10.26613/esic/1.1.2>
- Coşkun, İbrahim. *İslam Düşüncesinde İnkâr Problemi*. İstanbul: Kitap Dünyası, 2014.
- Cürçânî, Seyyid Şerîf. *Şerhu'l-Mevâkif*. çev. Ömer Türker. 3 Cilt. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2015.
- De Melo-Martin, I. "Firing up the Nature/Nurture Controversy: Bioethics and Genetic Determinism". *Journal of Medical Ethics* 31/9 (01 Eylül 2005), 526-530. <https://doi.org/10.1136/jme.2004.008417>
- Doidge, Norman. *Kendini Değiştiren Beyin*. çev. İbrahim Şener. İstanbul: Pegasus Yayıncılık, 2019.
- Eagleman, David. *Beyin: Senin Hikayen*. çev. Zeynep Arık Tozar. İstanbul: Domingo Yayınevi, 2019.
- Ebu Hanife, Nu'mân b. Sâbit. *el-Âlim ve'l-Müteallim*. çev. Mustafa Öz. İstanbul: İFAV Yayınları, 2011.

- Gericke, Niklas vd. "Exploring Relationships Among Belief in Genetic Determinism, Genetics Knowledge, and Social Factors". *Science & Education* 26/10 (Aralık 2017), 1223-1259. <https://doi.org/10.1007/s11191-017-9950-y>
- Gildersleeve, Matthew - Crowden, Andrew. "Genetic Determinism and Place". *Nova prisutnost* XVII/1 (26 Mart 2019), 162-162. <https://doi.org/10.31192/np.17.1.9>
- Güngör, Sümeyye - Erdem, Ramazan. "Genetik Determinizme Dair Kavramsal İnceleme". *19 Mayıs Sosyal Bilimler Dergisi* 2/3 (30 Eylül 2021), 660-674. <https://doi.org/10.52835/19maysbd.934782>
- Hökelekli, Hayati. *Psikoloji, Din ve Eğitim Yönüyle İnsani Değerler*. İstanbul: DEM Yayınları, 2013.
- İbn Fûrek, Muhammed b. Hasen. *Mücerredü makâlati's-Şeyh Ebi'l Hasan el-Eş'arî*. thk. Daniel Gimaret. Beyrut: Dâru'l-Meşrik, 1987.
- İnan, Mert. "Beyin Nedir?"den "Yaşam Nedir"e: Bir hayat serüveni Türker Kılıç. İstanbul: Epsilon, 2021.
- İnan, Sibel. "Genin Ötesine Geçmek: Biyoloji Eğitiminde Epigenetik". *İnönü Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü Dergisi*. <https://doi.org/10.29129/inujgse.867966>
- İnanç, Banu Yazgan - Yerlikaya, Eşef Ercüment. *Kişilik Kuramları*. Ankara: PEGEM Yayınları, 2016.
- İsferâyînî, Ebü'l-Muzaffer. *et-Tebşir fi'd-Dîn*. thk. Kemal Yusuf el-Hût. Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1983.
- Kâdî Abdulcebbar, Abdulcebbar b. Ahmed el-Hemedânî. *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*. çev. İlyas Çelebi. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 1. baskı., 2013.
- Karaçay, Bahri. *Mutlu Beyin*. ed. Nurulhude Baykal. Ankara: TÜBİTAK Popüler Bilim Kitapları, 1. basım., 2018.
- Kegel, Bernhard. *Epigenetik*. çev. Sema Özgün. İstanbul: SaY Yayınları, 2022.
- Kılıç, Türker. *Yeni Bilim: Bağlantısallık Yeni Kültür: Yaşamdaşlık*. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2022.
- Kula, Sedat. "Maslow İhtiyaçlar Hiyerarşisi Bağlamında Toplumda Bireylerin Güvenlik Algısı ve Yaşam Doyumu Arasındaki İlişki". *Bartın İ.İ.B.F Dergisi* 6/2 (2015).
- Lewontin, Richard C. *İdeoloji Olarak Biyoloji*. çev. Cengiz Adanur. İstanbul: Kolektif, 2022.
- Malabou, Catherine. *Beynimizle Ne Yapmalıyız?* çev. Selim Karlıtekin. İstanbul: Küre Yayınları, 2018.
- Maslow, Abraham. *İnsan Olmanın Psikolojisi*. İstanbul: Kuraldışı Yayınları, 2001.
- Onaran, Oğuz. *Çalışma Yaşamında Güdülenme Kuramları*. Ankara: Sevinç Matbaası, ts.
- Ödemiş, Mehmet. "Determinizmin Yeni Savunması: Nörobiyolojik İndirgemecilik". *Kader* 19/1 (30 Haziran 2021), 29-54. <https://doi.org/10.18317/kaderdergi.913449>
- Öztürk, Resul. "Maturîdî'nin Kelam Sisteminde Allah'ı Bilme (Marifetullah) Meselesi". *EKEV Akademi Dergisi* 24 (2005).
- Searle, John R. - Tural, Alaattin. *Zihin Dil Ve Toplum: Gerçek Dünyada Felsefe*. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2006.
- Sımler, Kevin - Hanson, Robin. *Beyindeki Fil*. çev. Feride Nagehan Öztürk. İstanbul: Nova Kitap, 2021.
- Smith, Edward E. vd. *Psikolojiye Giriş*. çev. Öznül Öncül - Deniz Ferhatoğlu. Ankara: Arakadaş Yayınları, 2016.
- Soysal, Esra Kartal. *Gen Ötesi-İnsan Sonrası*. İstanbul: Ketebe Yayınları, 2022.
- Şaşa, Mehmet. "İmam Eş'arî'nin Kelamında Marifetullah". *Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4/7 (15 Aralık 2017), 187-213.
- Şaşa, Mehmet. "İmâm-ı A'zam Ebû Hanîfe'nin Marifetullah Nazariyesi". *İnönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8/2 (27 Aralık 2017), 179-198.
- Şaşa, Mehmet. "Kâdî Abdulcebbar'ın Marifetullah Teorisi". *Kader* 17/1 (30 Haziran 2019), 153-184. <https://doi.org/10.18317/kaderdergi.550122>
- Şaşa, Mehmet. "Kelam Ekolleri Bağlamında Marifetullah'ın Vücûbiyet Kaynağı". *Artuklu Akademi* 5/1 (25 Haziran 2018), 57-90.
- Tarhan, Nevzat. *İnanç Psikolojisi ve Bilim*. İstanbul: Timaş Yayınları, 2019.
- Teftâzânî, Sa'düddîn. *Şerhu'l-Mekâsîd*. thk. Abdurrahman Umeyra. 1 Cilt. Beyrut: Âlemü'l-Kutub, 1998.
- Winston, Robert. *Evrenin En Karmaşık ve Gizemli Nesnesi İnsan Beyni*. İstanbul: Say Yayınları, 2012.
- Zwart, Hub. "Genetic Determinism". *Encyclopedia of Global Bioethics*. ed. Henk Ten Have. 1-10. Cham: Springer International Publishing, 2014. https://doi.org/10.1007/978-3-319-05544-2_208-1